

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ КАВКАЗА

УДК 821.352.3/82-144

DOI 10.31143/2542-212X-2021-4-246-259

ЖАНР БАЛЛАДЫ В КАБАРДИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ

**Л.Б. ХАВЖОКОВА
Р.С. АТЛАСКИРОВА**

*Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр ‘Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук’»
360000, КБР, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18*

E-mail: lyudmila-havzhokova.86@mail.ru, atlaskirovaradima@yandex.ru

Аннотация. Статья посвящена исследованию жанра баллады в кабардинской литературе: рассматриваются особенности его генезиса и эволюции в контексте общеадыгского литературного процесса. Впервые изучаются вопросы зарождения жанра в национальной поэзии, прослеживается весь эволюционный путь, начиная от истоков, заканчивая современностью. Исследуется специфика освоения жанра кабардинскими авторами, анализируются конкретные произведения на предмет соответствия/несоответствия его канонам. Всестороннему, комплексному анализу подвержены баллады З. Налоева, Б. Утижева, А. Оразаева, Х. Кажарова, А. Бицуева, выявлены их содержательные и структурно-композиционные особенности. В статье использован ряд научных методов, в числе главных – анализ, описание, а также сравнительно-исторический и герменевтический методы. Полученные результаты могут стать подспорьем при изучении истории жанра баллады в адыгской, в более общем плане – северокавказской – литературе, а также при составлении спецкурсов и написании квалификационных и другого рода исследовательских работ.

Ключевые слова: кабардинская литература; поэзия; лиро-эпика; баллада; жанр; содержание; структура; канон.

BALLAD GENRE IN KABARDIAN LITERATURE: GENESIS AND EVOLUTION

**L.B. KHAVZHOKOVA
R.S. ATLASKIROVA**

*Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budget Scientific Establishment
«Federal Scientific Center ‘Kabardino-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences’»*

360000, Nalchik, Pushkin st., 18

E-mail: lyudmila-havzhokova.86@mail.ru, atlaskirovaradima@yandex.ru

Abstract. The article is devoted to the study of the ballad genre in Kabardian literature: the features of its genesis and evolution are considered in the context of the general Adyge literary process. For the first time, the issues of the origin of the genre in national poetry are studied, the entire evolutionary path is traced, from the origins to the present. The specificity of mastering the genre by Kabardian authors is investigated, specific works are analyzed for compliance / non-compliance with its canons. The ballads of Z. Naloev, B. Utizhev, A. Orazaev, Kh. Kazharov, A. Bitsuev are subjected to a comprehensive, complex analysis, their content and structural-compositional features are revealed. The article uses a number of scientific methods, including the main ones - analysis, description, as well as comparative-historical and hermeneutic methods. The results obtained can be helpful in studying the history of the ballad genre in the Adyghe literature, more generally in the North Caucasian literature, as well as in compiling special courses and writing qualification and other types of research papers.

Keywords: Kabardian literature; poetry; lyric-epic; ballad; genre; content; structure; canon.

БАЛЛАДЭ ЖАНРЫР КЪЭБЭРДЕЙ ЛИТЕРАТУРЭМ: ЗЭРЫЗЭФІЭУВАМРЭ ЗЭРЫЗИУЖЬАМРЭ

Къэбэрдей усыгъэм и тхыдэ гъуэгуанэм уриплъэжмэ, лирикэри лиро-эпикэри зы лъэхъэнэм – XX лІэшыгъуэм и 20–30 гъэхэм – къызэдэунэхуаш, зэгъусэуи къызэдэгъуэгурыйкIуаш. Абы и щыхъэтщ ПащIэ Бэчмырзэрэ ЩоджэнцIыкIу Алийрэ я творчествэр. Усэхэм нэмышI, абыхэм япэ поэмэхэр я Иэдакъэ къышIэкIаш. Иужьрейхэм (поэмэхэм) я фIыгъекIэ лиро-эпикэм и зыужыныгъэр ешэжъа хъуаш, ауэ абыхэм балладэр гуэгъу щахуэхъуар нэхъ иужьыIуэкIещ. Япэ адигэ (къэбэрдей) балладэр дунейм къышытехъар нобэкIэ зэхэгъэкIыжыгъуейми, щэч зыхэмыйр зыщ – жанрым япэ лъэбакъуэхэр щичар Хэку зауэшхуэм иужь лъэхъэнэрщ. Иджырей зэманым ар здынэсар, и къэгъуэгурыйкIуэкIэ хъуар къэтхутэн ипекIэ, абы и тхыдэм хэплъэжыпхъэш, и хабзэ нэхъышхъэхэмрэ нэщэнэхэмрэ («признак», «свойство» къидгъэкIыу) убзыхупхъэш.

Балладэм и тхыдэр жыжъэ къышожъэ. Ар XV лІэшыгъуэм роман къэралыгъуэхэм (романыбзэр щызекIуэхэм – Франджы, Италие, Испания, н.) щызэфIэувауэ щытащ: *ballade* псальэм «къызэрыфэ (е къызыдэфэ) уэрэд» къикIыу араш, и ИукIэкIи купщиkэкIи абы пэгъунэгъу *ballet*, *ballar* псальхэм «къафэ», «къэфэн/уджын» («плясть») мыхъэнэ яIещ. Зэрынэрылъагъущи, къышыунэхуа лъэхъэнэм балладэр «ежуу зыщIэт къызэрыфэ уэрэд» [Давыдова, Пронин 2003: 102] ялъытэу щытащ. Лирикэмрэ лиро-эпикэмрэ ящышу жанрыр зыхуахынур щIэнэгъэлIхэми балладэр зи Иэдакъэ къышIэкI езы усакIуэ дыдэхэми шалъэ къыхъкIэ яхузэхэгъэлактым. Гегель зэритхыгъамкIэ, «эпикэм и нэщэнэ гуэрхэр хэплъагъуими, ар нэхъыбэу лирикэ тхыгъэу гъэпсащ» [Гегель 1958: 273].

XV лЭшыгъуэм балладэм и ухуэкIэр хабзэ ткIийхэм теташ. Ар рифмэ зэшхь зиIэ строфаишү зэхэлтын хуейт. Строфар сатырийуэ зэхэтынкIэ хъунут, апхуэдэм деж сатыр къескIэ пычыгъуй хъурт, рифмэр *ababbcbc* ухуэкIэм тетышхъэт. Строфар сатырипшIу щызэхэти къэхъурт, aby щыгъуэм сатырхэр пычыгъупшI хъу хабзэт, рифмэр *ababbcccd* ухуэкIэм тетт. Цыхухъу рифмэмрэ цыхубз рифмэмрэ зэблэдзауэ, зыр адрайм ихъуэжу зэкIэлъыхыпхъэт. Апхуэдэ гъэспыкIэ фащэ иIэу балладэр япэ дыдэу франджы усакIуэ Вийон Франсуа и творчествэм щызэфIэувауэ щытащ [Давыдова, Пронин 2003: 102].

КыкIэлъыкIуэ лъэхъэнэхэм жанрым и ухуэкIэ хабзэхэр нэхъ къэтIесхъаш икIи XX лЭшыгъуэм ирихъэлIэу нобэкIэ иIэ нэшэнэхэр зэтеува хъуаш. Иджырей литературэ щIэныгъэмрэ теориемрэ зэрышыубзыхуамкIэ, балладэм и нэшэнэ нэхъышхъэхэм ящищ ѿсэу зэрыгъэпсар, сюжет зэриIэмрэ конфликт зэрыхэлъымрэ. Апхуэдэуи тхыгъэр драматизмэкIэ гъэнщIа къэхъугъэ гуэркIэ, нэхъыбэрэ – лыхъужь нэхъышхъэм и лЭныгъекIэ иухын хуейщ. Абы щыгъуэми лыхъужым и иужьрэй гъуэгуанэр пшIэрэ щIыхъкIэ гъэнщIауэ, aby и лЭныгъэм лыхъэ хэльу, гъэсэныгъэ-ушиинигъэ мыхъэнэ щIэлъэрэ щапхъэгъэлъагъуэ щытыпхъэц. КышынэмыщIауэ, балладэм уэрэдымрэ макъамэмрэ я нэшэнэхэр е и купшIэкIэ, e и фащэкIэ (нэхъыбэрэ – етIуанэмкIэ) къыпкърыщыпхъэц.

Къэдгъэлъэгъуахэр жанрым и хабзэ, нэшэнэ нэхъышхъэхэр аркъудейщ, ауэ абыхэм нэмыщI, къэзыгъэшI лъэпкъ (лъэпкъ гупсысекIэ), усакIуэ (щхъэзакъуэ дуней лъагъукIэ), кызызрагъэшI бзэм и зэхэлъыкIэ-ухуэкIэ, н. елытакIэ балладэм щхъэхуэныгъэ зэхуэмыдэхэр иIэнкIэ хъунущ. Ахэр наIуэ щыхъур зы тхыгъэ хэха e зы усакIуэм и IэдакъэшIэкI зыбжанэ кууэ щызэпкърах, сюжетымрэ поэтикэмрэ къызэшIэкъуауэ щадж къэхутэнигъэ щхъэхуэхэрш.

Балладэр сюжет зиIэ усэм хэгъэгъуэшэн хуейкъым. Иджыри зэ кытедгъэзэжынщи, ар лиро-эпикэ жанрш, aby и ухуэным ищхъэкIэ зи гугъу щытищIа хабзэ псори, нэшэнэхери щызэдэлэжъапхъэц.

Адыгэ литературэм и деж балладэр щызэфIэувэ лъэхъэнэм aby тегъэшIапIэу тIу иIаш: япэр – балладэ ухуэкIэ зиIэу лъэпкъ IуэрыIуатэм кыхэшыж уэрэд гупырш, етIуанэр – урыс балладэм и щапхъэхэрш. Ди лъэпкъ балладэм а тIум я нэшэнэхери зыщIишащ, ауэ щыхъукIи еzym и зыгжыныгъэ лъагъуэ хиштыжащ.

ИщхъэкIэ зэрышыжытIащи, зи гугъу тщIы жанрым и пкъыгъуэ нэхъышхъэхэм ящищ уэрэдир, макъамэр. Адыгэ балладэм ахэр пкъырышыпсыхъыныр, «къыдалъха хъэл» хуэхъуныр қуэдкIэ зи фыгъэр ищхъэкIэ кыхэдгъэща IуэрыIуатэ уэрэд гупырш. ЩIэныгъэлI Гъут Iэдэм зеритхымкIэ, «балладэ ухуэкIэ яIэу адигэ IуэрыIуатэм жанр зэхуэмыдэхэм иту гъэпса уэрэдхэм уашрохъэлIэ – тхыдэ-лыхъужь уэрэдхэр (псалъэм папшIэ, «Борэжь и тхъэусыхэ», «Хъэтхым и КъуэкIасэм и уэрэд», н.), лыхъужь уэрэдхэмрэ гухэль уэрэдхэмрэ я зэхуаку дэт уэрэд лЭужыгъуэхэр («Жамботрэ Екъубрэ я уэрэд», «Къэнэмэтрэ Къасболэтрэ я уэрэд», «Шэджэмокъуэ

Хъесанш»), лъагъуныгъэ уэрэдхэр («Іэдииху»), аллегорие уэрэдхэр («Дзыгъуищ», «Шынджийхэ я вым и тхъэусыхэ»)» [Гутов 2019: 39].

Иджырэй балладэр, поэмэм хуэдэу, лиро-эпикэм и зы жанр ліэужыгъуэц. Ар поэмэм къизэрыщхъэшыкыр абы нэхърэ «нэхъ цыкIуу зэрыщтырщ» [Квятковский 1966: 59], лирикэ уэрэдым къышхъэшызыгъэкыр – сюжет зэриIэрщ.

Къэбэрдей литературэм щхъэхуэу и гугъу пщымэ, нэхъ пасэу ятхахэм икIи балладэм и къупхъэм «хуэфIыпсу» изэгъахэм ящыщ Нало Заур и «Цыху напэр» (1957–1980) – къэбэрдей литературэм и лъабжьэгъэтIыль икIи и классик ЩоджэнцыкIу Алий фэепль хуишIар. И купщIэрэ и фащэкIэ мыр, и пIэ нэхъыфI къимыувэн хуэдизу, балладэ нэгъесаш.

Балладэм зэрыщыхабзэу, «Цыху напэм» драматизм куукIэ гъэнщIа конфликт щIэльщ, гуашIеу екIуэкI сюжет хыболъагъуэ, персонаж нэхъыщхъэм и ліэнныгъэкIэ еух. Тхыгъэм мифологии лъабжьэ иIэц (мыри жанрым и зы нэшэнэц): ажалымрэ гъашIэмрэ, емрэ фIымрэ, кыфIыгъэмрэ нэхугъэмрэ я зэпэцIэтыныгъэ мыухыжыр дунейм и хабзэ ткIийуэ зэрыщтыр удымрэ балладэм и лыхъужь нэхъыщхъэ цIэимиIу «Лыимрэ» я образхэмкIэ къэгъэльэгъуаш.

Сюжетым къышыхъу-къышыцIэм куэдыр щигъуазэц, сыту жыпIэмэ «Цыху напэр» балладэр ебланэ классым и хрестоматием иту курыт еджапIэхэм щрагъэдж.

«Цыху напэм» и поэтикэри, зыхуэбгъадэ хъун щымыIэу, гъещIэгъуэнщ, екIуш, шэрыуэц. ИщхъекIэ къизэрыхэдгъэщащи, уэрэдымрэ макъамэмрэ я пкъыгъуэ гуэрхэр, я хъэл хэплъагъуэныр балладэм и нэшэнэ нэхъыщхъэхэм ящыщ. Нало З., и тхыгъэм зы бэуэгъуэкIи къизэтеувыIэн хуэмейуэ, тыншу укъоджэ, и ритмикэр макъамэм хуэдэу шэшIаш, рифмэхэр къулейщ, сатыр 204-рэ зи кIыхъагъ тхыгъэшхуэр зэрыщты, жыпхъэм зы машIэкIи темыкIу, хорейкIэ тхащ. Уэрэдым и гъэпсыкIэм пэгъунэгъу ищIу, балладэм зы едзыгъуэм куэдрэ къышытрегъэзэж («припев-рефрену» къокIуэ): удыр лыхъ и пащхъэ къиувэхукIэ, тхыгъэм хэль драматизмэр щIигъэхуабжьуэ, абы и тепльэр усакIуэм дигу къегъекIыж:

*Цы Iуданэ плъыжькIэ и нэр
Хуэдэиц къэдыхъам,
Псалъэу жиIэм гур eIулIэр,
Ещху хуэши хыхъам* [Нало 2013: 122, 123, 124–125].

Балладэм и хъэл-щэну литературэджхэм къихагъэщхъэхукIхэм ящыщ абы IуэрыIуатэ, мифологии, таурыхъ мотивхэр лъабжьэ хуэхъунри. IуэрыIуатэ тхыгъэхэм я гъэпсыкIэмрэ таурыхъхэм я ухуэкIэмрэ пэгъунэгъу тхащ Налом и балладэри. Гъут Iэдэм пэжу гу зэрылъитащи, «мыбы лъабжьуэ авторым хуишIа къэхъугъэр ущие псысэм и сюжетым ешхьщ» [Гъут 2013: 65], нэгъуэцIу жыпIэмэ дидактикэ хэльщ. Таурыхъхэр «щIаш-псэуаш...» жиIэу къизэрызэIуах щIыкIэм тету ухуауэ, ауэ нэхъ зыубгъуауэ «Цыху напэм» хэзышэ Iыхъэ иIэц. Тхыгъэм и конфликтым и ублапIэм кIэшIу щигъэгъуэза нэужь, усакIуэм тхыльеджэм зыхуегъязэ:

*Ер вы бжакъуэм къызэрикIыр
ТицIамэ, Iуэху къехъунт?
Ер псы фалъэм зэрыхэлъыр
ИцIам, лыр ефэнт?*

*А псы фалъэм къикIа Iуэхур
КъэтIуэтэнц иджы.
Ар къэфицIэну фэ фыхуеймэ,
Мы тхыдэжьыр вджы [Нало 2013: 122–123].*

«Ер вы бжакъуэм къокI» жыхуйIэ адыгэ псальэжьыр тхыгъэм и бзэм IэкIуэлъакIуэу зэрыхэухуэнами гу льытапхъещ.

Жанрым нэгъуещI и зы щхъэхуэныгы Налом и IэдакъэщIэкIым кыыпкърыщац: тхыгъэм гъиш и палъэ къызэщIиубыдэми, ильесхэр усакIуэм псынщIэ-псынщIэурэ зэкIэлъехь, нэгъуещIу жыпIэмэ къетхэкI лейрэ къышымыщ Iуэхурэ хэмьту ешэжья хъуа сюжетыр еукъуэдий, конфликтым и лъэужы кIэщIу дрегъаплъэ. Iуэхур щекIуэкI щыпIэри убгъуауэ къэгъэлъэгъуакъым, сыйту жыпIэмэ балладэм щынэхъышхъэр конфликтымрэ абы и зэфIэхынымрэш, ар къэзыухъуреихь псори абы ефэгъуэкIыу гъэпсышхъещ: апхуэдэ ухуэкIэм тхыгъэм щIэль драматизмэр, психологизмэр щегъэхуабжьэ.

Дызыхэплъя псори кIэщIу къызэщIэткъуэжмэ, жыпIэ хъунущ Нало З. и «Цыху напэр» лъэпкъ балладэм и лъагапIэу, жанрым и фыпIэу, абы и къупхъэм къызыхуэтыншэу изагъеу).

ХХ лIэщIыгъуэм и 60 гъэхэм я кIэуххэм – 70 гъэхэм я пэщIэдзэм балладэм къэбэрдей литературэм нэхъ щIэгъэхуэбжъауэ зышиужу щIидзац. А лъэхъэнэм къыщегъэжъауэ дунейм къытехъа тхыгъэхэм я бжыгъэр куэд дыдэ мыхъуми, я фIагъкIэ жанрым и классикэу къэлъытапхъэхэр яхэтщ. Абыхэм языхэзщ, псальэм папщIэ, IутIыж Борис и «Уэрэд» (1975) балладэр. Налом и «Цыху напэм» хуэдэу, мы тхыгъэри ЩоджэнцIыкIу Алий и фэеплъу гъэпсац.

И фIэцыгъэм и деж къыщегъэжъауэ, IутIыжым и балладэм жанрым и хъэл-щэнхэр хыболъагъуэ. Тхыгъэм и поэтикэ и лъэныкъуэкIэ уэрэдым и нэщэнэ хэлъкъым (ежью, рефрен сыйт хуэдэхэм ущрихъэлIэркъым), ауэ абы и сюжетым уэрэдым щыпIэ хэха щеубыд, къалэн пыухыкIа щегъэзащIэ – усакIуэм (ЩоджэнцIыкIу Алий) и псэр уэрэд мэхъури псэхэхым IэщIольэт. А тепльэгъуэр психологизм куу хэльу балладэм и кIэух сатырхэм къышыгъэлъэгъуаш:

*Псэхэх губжъауэ гущIэгъуниэр
Цыху лэм хуеIэбыхац.
Псэр зэуэ хъущ уэрэд уахътыниши,
Абы IэцIэлъеташ [ПутIыж 1987: 25].*

Дызэрышыгъуазэщи, мыпхуэдэу драматизмэкIэ гъэнщIа кIэух иIэныр жанрым и хабзэхэм языхэзщ. Тхыгъэм щIэль гупсысэ нэхъышхъэр мыбдежым

къышыхэкъузыкIыжац: ЩоджэнцIыкIу Алий хуэдэ псэ нэхухэр зэрыуахътыншэр, апхуэдэ цIыхушхуэхэм я уэрэдыр зэрыкIэншэр усакIуэм щIагъыбзэ дахэкIэ къиIуэтац: ЩIэнныгъэлI БакIуу Хъанджэрий пэжу къызэрыхигъэщац, «кIэух гъуээджэц: ЩоджэнцIыкIу Алий и гъашIэр уэрэдым пещэ, гъашIэр уэрэдым хуокIуэ, ар лъэужыншэу хэкIуэдэжыркъым» [Баков 2010: 86].

Дэтхэнэ балладэ нэсми хуэдэу, ЙутIыжым и тхыгъэм сюжетрэ конфликтрэ хэлъщ. Сюжетыр кIэшIщ: зи псэ еджэу тель усакIуэм псэхэхыр къыхуокIуэри дунейр къибгынэну къижреIэ, жэнэтым ишэнни къегъэгугъэ. АрщьэкIэ усакIуэм зы лъэIу иIэш:

*Адыгэ лъахэу хэку щIэращIэм
Си нитIыр Йугъэплъэж.
Насып уэрэдкIэ си лъэпкъ машIэм
Гур зэ хуэгъэупсэж* [ПутIыж 1987: 25].

А лъэIур къыхуишIэмэ, жыхъэрмэм кIуэнни арэзы мэхъу. Ар имыдэу, псэхэхыр мэгубжьри усакIуэм и псэр зыIэшIильхъэну мэIэбэ, а напIэзыпIэм усакIуэпсэр «уэрэд уахътыншэ» мэхъури абы IэшIольэт.

Зэрынэрыльтагъущи, дызыхэплъэ тхыгъэм мифологии мотивырэ хэкур фIыуэ лъагъун мотивырэ щизэхэухуэнац, ауэ абы къышыхъухэр егъэлеякъым, фIэш щIыгъуейкъым, усакIуэ нэсэм и псэр и хэкум, лъэпкъым папщIэ зеритыфынур гурыIуэгъуэщи.

Тхыгъэм и конфликтыр гуашIэш, псом хуэмыдэжу псэхэхыр усакIуэм къышыхуепсых напIэзыпIэр ЙутIыжым гушIыхъэу, зыхуумышIэнкIэ Иэмал имыIэу, къигъэльэгъуаш:

*Иуплъащи нэхэр ажал къакIуэм,
Псалъэнишэхэу мэкиий.
Ар къоkIуэ!.. Мис!.. Къэсац!.. Шынаагъуэм
Гуuzu хесхъэ гур!..* [ПутIыж 1987: 24]

Балладэм зэрихъэлу, зи гугъу тщIы тхыгъэм ущие, философие куу хэлъщ. ПэшIэдээ сатырхэм деж гъашIэр зищIысымрэ абы и мыхъэнэмрэ ехъэлIа гупсысэхэм дыщрохъэлIэ:

*Ильэсхэр блокIри, гъэдэшIыдэ
Пшаагъуэбэм хогъуэшIэж.
Цыху гъашIэр щIыгум къытолындэ,
А щIыгуми хокIуэдэж.
Аращ игъашIэми: ажалыр
Дэтхэнэми и кIэсц.
Зы напIэзыпIэшици псэ пIальэр,
ПхъэласкIэ гъуру мэс...* [ПутIыж 1987: 24]

«Уэрэд» балладэм и гъэпсыкІэри гъэшІэгъуэнщ, жанрым и къежъапІэ дыдэм къагъэшІа тхыгъехэм поджэж. Сатыр 44-рэ зи кІыхъагъ тхыгъэр едзыгъуекІэ зэпыудакъым, цыхубз рифмэхэмрэ цыхухъу рифмэхэмрэ зэблэдзауэрэ щызэкІэлъокІуэ, сатырхэр ямб жыпхъэм итш. Псалъэм папшІэ, зы едзыгъуэм и ухуекІэм дыхэплъэнщ:

*Mис иджыстуи Ѣылъщ усакIуэр.
Псэ хэкIым зыкъеший.
Iуплъащи нэхэр ажал къакIуэм,
Псалъеншихэу мэкиIий [ИутIыж 1987: 24].*

U U / U - / U - / U - / U	тир. 2 пыч. ¹
U - / U U / U -	тир. 4 пыч.
U - / U - / U U / U - / U	тир. 6 пыч.
U - / U U / U -	тир. 4 пыч.

Къэтхутахэр къызэшІэткъуэжмэ, ИутIыж Б. и «Уэрэд» тхыгъэри балладэ жанрым и зы фыпIэу лъэпкъ литературэм зэрыхэувам щыхъэт тохъуэ.

Адрей жанрхэм (псалъэм папшІэ, усэм,сонетым е поэмэм) еплъытмэ, балладэм адигэ литературэм нэхъ мащІэу зыщиужъаш, апхуэдэу щитми, нобэкІэ абы и щапхъэ пшы бжыгъэхэр диIэш. ИщхъекІэ зи гугъу щитшІахэм нэмышІ, къыхэгъэшыпхъэш Кыщокъуэ Алим и «Бжей жыгым и балладэ», Бештокъуэ Хъэбас и «Мкртыч Даштоян папшІэ балладэ», Бицу Анатолэ и «Бгырысыр къызэралъхуар», «ЩакIуэ кIапэ», «Жамболэт», Къэжэр Хъэмид и «Данко жэкъуа», «Уэрedadэ», «Дахагъым и сурэт», Къагъырмэс Борис и «Паганини», «Кърум папшІэ балладэ», Уэрэзей Афлик и «СурэтышІым теухуа балладэ», Хъэвжокъуэ Людмилэ и «Псалъэ жагъуэ» жыхуIэхэр, н.

Уэрэзей А. и «СурэтышІым теухуа балладэ» тхыгъэм и жанрыр, и фIэшыгъэми къызэригъэльагъуэши, езы усакIуэм иубзыхужащ икIи абы арэзы утхеъуэ хъунущ. Балладэр инкъым, и сюжетри псальэуха зытIущкІэ къыпхуэIуэтэнущ. УсакIуэм зи цIэ иримыIуэ сурэтышІыр бгыщхъэм дэкIуеяуэ уафэм и сурэт ешI. Пшэ фыцIэ къытохъэри щыблэрэ уафэгъуагъуэрэ зытIэту уэшхышхуэ къошх, ауэ сурэтышІым и IэдакъэшІэкIым зытреубгъуэри ар зыри къышымышІу къызэтонэ, езыр щыблэм еукI. Апхуэдэу, балладэм и кIэухыр, зэ еплъыгъуекІэ, гущIыхъэш, ауэ гъуазджэм и хъугъуэфIыгъуэр – сурэтыр – къызэрызэтенар гурыфIыгъуэу, гуфIэгъуэ макъамэ щабэу тхыгъэм щIэтш.

«СурэтышІым теухуа балладэм» и кIуэцIкIэ усакIуэм бзэм и изобразительно-выразительнэ Iэмал зэхуэмыдэхэр (метафорэ, эпитет, зэгъэпшэнэгъэ, къэгъэпсэуныгъэ) къышигъесбэпащ. Абыхэм я фыгъекІэ тхыгъэр зэрытха бзэр къулей икIи шэрыуэ хъуаш:

¹ Пиррихиер етIуанэ пычыгъуэм щитш.

*Уафэ къаицхъуэм Ѣосыр пиэ хужь Iэтэ,
Iум йоткIухьыр уэгум им хъэуар.
Гукъыдэжыр къыхузэицIиIэтэу,
Къурири джэрпэджэжскIэ къэгуоац [Уэрэзей 2004: 12].*

СурэтыщIым и псэм къыльэIэса гузэвэгъуэр психологизм лъэш хэльү тхыгъэм къышыIуэташ:

*Батэурэ пиэ фIыцIэр къыхуоIэгъуэ,
КъызэицIигъэуфIыцIэу дуней псор.
Уэгур макъ шынагъуэкIэ къогъуагъуэ,
Игъэдийрэ игъэгызу псэр [Уэрэзей 2004: 12].*

ГъэшIэгъуэнщ уафэгъуагъуэм и псальэ шынагъуэхэри тхыгъэм къызэрыхъяэр:

*Уафэгъуагъуэр гъуагъуэу къокIиехыр:
«Сэ къыспэхъуфыну цIыху IэрыкI?» [Уэрэзей 2004: 13]*

«СурэтыщIым теухуа балладэр» и пэм къышыщIэдзауэ и кIэм нэс зыжыхъэм – стопантхуу зэхэт хорейм – итщ. Тхыгъэр сатырыплIу е тхууэ зэхэт строфакIэ тхащ:

*И къарур еухри йокIуэтыхыр,
Уафэ адрыщIкIэ Ѣхъэдохыж.
Дыгъэри Ѣху дыдэу къыкъуокIыжри,
УкIытэхыу уэгум къоувэж... [Уэрэзей 2004: 13]*

U U / – U / – U / U U / – U	тир. 1, 7 пыч.
– U / U U / – U / U U / –	тир. 3, 7 пыч.
– U / U U / – U / U U / – U	тир. 3, 7 пыч.
U U / – U / – U / U U / –	тир. 1, 7 пыч.

Балладэм и Iыхъэ нэхъыбэр кIэух рифмэ зэблэдзакIэ тхащ:

*И IэрыкIым и гур къригъэблу,
ЕщIри ещIыр уафэм и сурэт.
И сурэтым дыгъэр къышегъаблэ,
ЩIэлъу дуней кIэншэм и къеут! [Уэрэзей 2004: 12]*

Къэдгъэльэгъуам къыдэкIуэу, зи гугъу тщIы тхыгъэм нэгъуэшI рифмэлIэу жыгъуэхэми уашрохъэлIэ. Псалтьэм папшIэ:

*Сурэтышыр теубгъуаш мольбертым,
И Иещхьитым къыпожыыж уэиыхыпс:
Мы дунейр уэлбанэм къыщикутэм,
Зытриубгъуэжри и сурэтым,
Къытиргъэшхакъым зы уэих ткIуэпс* [Уэрэзей 2004: 13].

Мы щапхъэм деж кIэух рифмэкIэ япэ, ещенэ, еплланэ сатырхэр, апхуэдэуи – етIуанэмрэ етхуанэ сатырымрэ зэпхащ. Япэ сатырымрэ ещенэмрэ кIэух рифмэ зэблэдзакIэ, етIуанэмрэ еплланэмрэ *къызэцIэзубыдэ* (*къызэцIэзыкъуэ*) кIэух рифмэкIэ, ещенэ сатырымрэ еплланэмрэ кIэух рифмэ зэгуэгъукIэ зэпхахэш.

Уэрэзей А. и ИдакъешикI «Сурэтышым теухуа балладэр» усакIуэм и художественнэ Иэзагъыр, и зэчиймрэ усыгъэ хъэтIыимрэ адрей усакIуэхэм ейм къазэрыщхъэшыкIыр наIуэ къэзыщI тхыгъэш. Ар сый и лъэнныкъуэкIи – къышыIэта IуэхугъуэкIи зэрыухуа щыкIэкIи – къызыхуагъэшIа жанрым йозагъэ.

БжыгъэкIэ къэбгъэльягъуэмэ, къэбэрдей усакIуэхэм ящыщу балладэ нэхъыбэ дыдэ зи Идакъэ къышIэкIар Къэжэр Хъэмишщ. 1998 гъэм къидэкIа «Усыгъэхэр» тхылъым ильес зэхуэмыдэхэм итха балладэ 13 хыхъащ: «Мывэ щым тельыхукIэ» (1975), «Лъэпкъ мыльку» (1977), «Гъуэгуванэ гутъу» (1986), «Лъэтэжа» (1992), «Блок зэрыкIуэдыкIар» (1992), «Уэрэдадэ» (1993), «Данко жэкъуа» (1993), «Псалъэ зеиншэхэр» (1993), «Тенджызым нэсыфынур» (1993), «Дахагъым и сурэт» (1995), «Дахэлинэ» (1996), «Налкъут щхъуантIафэ» (1997), «Пехъэжъэ» (1997).

Балладэм и нэцэнэхэр нэхъыбэу зыхэльу усакIуэм нэхъ къехъуллахэм ящыщщ «Уэрэдадэр». Сюжетым лъабжье хуэхъуар Мстиславрэ Редадэрэ зэрызэбэна IуэрыIуатэ хъыбар цЭрыIуэрщ. Адрей балладэхэм къащхъэшыкIыу, мыбы зы щхъэхуэныгъэ хэлъщ: конфликтыр къызыхэкIыр зэдауэ е хъэл-щэнкIэ, дуней епллыкIэкIэ зэпэцIэувэ къудейкъым, атIэ Иэпщэрыбанэш, персонажхэр къарукIэ зэпошачэ. Бэнэныгъэр Редадэ и лЭныгъэкIэ еух: бийр лыгъэкIэ къышыпэмэлъэшым, гъэпцIагъэкIэ къеукI. Балладэм абдежым кIэух щилами, жанрым и хабзэхэр гъэзэшIа хъуат, ауэ Iыхъихуу зэхэль тхыгъэм конфликтым и зыужынымрэ зэфIэхынымрэ щиубыдыр IыхъитIщ, абы щыгъуэми адрей плIыри лейкъым.

Ещенэ Iыхъэр, зы усэ жыпхъи имызагъэ япэ, етIуанэ Iыхъэхэм я ухуэкIэ гутъусыгъум икIи кIыхылIыхым къитокIри, ритмикэ псынщIэ щIэльу гъэпса мэхъу, уэрэдым хуэдэу макъамэ къышIохъэ:

*Мыр сый лъэхъэнэ,
мыр сый дуней:
Лыгъэм хуэхамэр
Iуашхъэм докIуей!*

*Напэ зимыIэм
бжыыпэр еубыд.
Пхэльмэ зышиIэ,
Уохъури нэхъ нуд!* [Къэжэр 1998: 151–152]

Укъышеджэ къудейкIи зэрызэхэпхци, мыбдежым тхыгъэм макъамэпсэ кыIуокIэ. Ар зи фIыгъэр сатырхэм къабзэ дыдэу къыщыгъесэбэпа стопантIу зэхэт дактилым и жыпхъэмрэ рифмэ гъэшIэгъуэнхэмрэ екIуу зэрызэдэлажъэрщ. Графикэ гъэпсыкIэм ухэплъэмэ, къэтхя щапхъэри, ар къызыхэтха Йыхъэри зы машIэкIи къэдгъэлъэгъуа жыпхъэм икIыркъым. Мис абы и ухуэкIэр:

– U U / – U
– U U / –
– U U / – U
– U U / –

– U U / – U
– U U / –
– U U / – U
– U U / –

Къэжэрым и балладэм уэрэдымрэ макъамэмрэ, фащэ къудейкIэ мыхъуу, купщиkи пкъырыгъэшыпсыхъаш: тхыгъэм джэгуакIуэм и образын щыпIэ хэха щеубыд, къалэн пыухыкIахэр щегъэзащIэ: бэр къызэшIеIэтэ, зылI и быну зэкъуэувэу къахуепсыха бийр хагъэшIэну къыхурдэжэ, езыми Редадэ лыхъужь уэрэд хуиусыжыну лъэныкъуэ зргъэз. Жэш гупсысэм здыхэтым, Редадэ зыхуигъэдэнур, и лыгъэр зригъэпшэнур къыхуэмыгъуэту уэрэдусыр гугъу йохь: жырым, дыгъэм, махуэм, мазэм... – псоми зы дагъуэ гуэр яIэш, языхэзми кыпэлъэшын къару щыIэш. Нэхущ хъуауэ и щхъэм къохъэ: «“Редадэ” жаIэм “Лыгъэ” къикIыу / къренэ, лъэнкъым игу имыкIыу!» [Къэжэр 1998: 153]

Тхыгъэм и кIэух Йыхъэм гупсысэ гъэшIэгъуэн щIэльш:

*Абдэж къыцожсьэ: «Уэ Редадэ!»
Ар мэхъу цужськIэ – уэрэдадэ.
Абы и Пальэр, и жыIэгъуэр
лъэнкъыр щыгуихуэ дэрэжэгъуэриц* [Къэжэр 1998: 153].

Мыбдежым зэ еплъыгъуэкIэ зэхэшIыкIыгъуей щIагъыбзэ щIэгъэпшкIуаш, ауэ куууэ упкърыпльмэ, гурыIуэгъуэ мэхъу: лыхъужым и лэнгъэр усакIуэм фIым, «дэрэжэгъуэм» хуешэ – ар, дызэрышыгъуазэщи, балладэм и зы хъэлш.

Псоми щхъэхуэу дакъытемыувиIэфми, зи гугъу тщIа тхыгъэм нэмьшI, балладэм и къупхъэм изэгъяуэ Къэжэр Хь. и IэдакъэшIэкI нэхъыфIхэу «Дахагъым и сурэт», «Мывэ щым тельыхукIэ», «Псалъэ зенишэхэр» жыхуIэхэри къыхэгъэшыпхъэш.

Дызыхэплъэ жанрым хэльхъэныгъэ нэхъ ин хуэзышIахэм яшышщ Бицу Анатолэ. А усакIуэм «къэбэрдей поэзием хуишIа хэльхъэныгъэр нэхъ щызу къэбгъэлъэгъуэн щхъэкIэ лиро-эпикэ жанрхэм я гугъу щыпхъэш», – етх Гъут Iэдэм [Гъут 2013: 99]. Поэмэхэри хъарзынэу къехъулами, Бицум и балладэхэр жанрыр зэрыгъэлэжъэн хуейм и щапхъэ нэсщ. Ахэр ильэс зэхуэмыдэхэм

дунейм къытхъаш, иужькIэ, псори къызэшIэкъуэжауэ, 2016 гъэм къыдэкIа «Къосыр уэс» тхылъым хыхъаш. Апхуэдэхэш: «Бгырысыр къызэралъхуар», «ЩIакIуэ кIапэ», «Жамболэт», «НэхъышIэ», «Лъагъуныгъэ», «ХъунщIакIуэмрэ джэгуакIуэмрэ». Ахэр псори къызэшIикъуэрэ адрайхэм я тхыгъехэм къышхъещагъэкIыу зы щIэштыгъуагъ яхэлъщ – лъэпкъ тхыдэмрэ хабзэмрэ я нэпкъыжъэ ятельщ, бгырысым и дуней лъагъукIэ, щIэкIэ-псэукIэ, жыПэнурамэ, адыгэ хъелкIэ псыхъахэш. Щхъэтечэуэ я гугъу дымышIурэ дрипльэмэ, балладэ псоми адыгэ лъыгъэр, бэшэчыгъэр, ижь-ижыж лъандэрэ лъэпкъым къыдекIуэкI щэнхабзэ екIур, цIыхугъэ лъагэр къапкърыщащ. Иджыри зы щхъэхуэныгъэм гу лъытапхъэш: тхыгъэр романтизмэм и нэшэнхэмрэ мотивхэмкIэ гъэнщIаш, абыхэм зи Пальэ имыкIыж лъапIагъехэр – напэр, щIыхыр, пэжыгъэр, лъагъуныгъэр – щIитещЭш.

Бицум и балладэхэр я купщIэкIи фащекIи апхуэдизкIэ зэгъэпэща-зэшIэузэдащи, языхэзми къэхутэнныгъэ щхъэхуэ хуэфащЭш; щIэнныгъэ и лъэнныкъуэкIэ абыхэм къапкърышыныр куэдщ, тхыльеджэр дэзыхъэх сюжеткIи къулей защIэхэш. Зи гугъу тIыхэр нэрыльагъу хъун папщIэ, «ХъунщIакIуэмрэ джэгуакIуэмрэ» балладэм нэхъ кууэ дыхэплъэнш.

Тхыгъэм хэль конфликтыр и фIэштыгъэм деж къышожъэ: зэрыгурIуэгъуэщи, хъунщIакIуэр – гурымыхъ персонажу щит хабзэм, джэгуакIуэр – фIым и джакIуэш, лъэпкъым и набдзэш. А тIур зэрызэпэшIэувэр фIэштыгъэм къыбжеIэ, ауэ щIызэпэшIэувэ щхъэусыгъуэр гурыIуэгъуэ щыхъур сюжетырш.

Залымхъан «хъунщIакIуэ» цэр тIукIами, ар захуагъэм и тельхъэш, лъыгъэ зыхэлъщ, цIыху пэжщ. Апхуэдэ цэр къыщIилэжъари, абрэджу ежъэжын хуей щIэхъуари мырат: лей зытехъа лъыщIэм къышхъэшыжу къуажэпщым и лъапсэр игъесат, абы мылькуу къиугъуеяри лъэштыгъэкIэ къызытирахахэм яхуигуэшыжауэ щитат. Абы лъандэрэ ар мэз гуэрэнхэмрэ бгъуэнщIагъхэмрэ щопсэу, бейхэр къихъунщIэурэ я мылькухэр тхъэмьщIэхэм яхуегуэш. Залымхъан и образы романикэ хэльщ: зэрыхахуэм, жыру гъэжа хъэл-щэн зэтебыда зэриIэм къыдекIуэу, IэпэIэсэш – пхъэм сурэт зэмылIэужыгъуэр къыхебзыкI, мывэм хъэшишхэр къихеIушIыкI, нэгъуэшIу жыПэмэ и пхъашагъэм пэшачэ псэ къабзагъи пкърыльщ.

Іыхыитхуу зэхэль балладэм и япэ Іыхъэр хъунщIакIуэм и образом теухуамэ, етIуанэм джэгуакIуэхэр – Къамботрэ Агънокъуэ Лашэрэ къыхохъэ. Япэрайм и унагъуэцIэр тхыгъэм къыхэшыркъым, ауэ щыпсэуа лъэхъэнэ (Агънокъуэ Лашэ и лъэхъэнэгъущ), щIыпIэ (Джылахъстэнейм щыщщ), иуса гуэрхэм я кIапэлъапэхэр къызэрыгъэлъэгъуамкIэ, ар зэры-Абазэ Къамботыр гурыIуэгъуэш. Мыбдежым къыщегъэжъауэ, усакIуэм балладэм и пкъыгъуэ нэхъышхъэхэм языхэзу уэрэдымрэ макъамэрэ тхыгъэм къыхешэ, лъэпкъ Iэмэпсымэхэм (шыкIэпишынэ, бжьамий), уэрэд-гъыбзэхэм я гугъу ешI, иужьрейхэм щыщ пычыгъуэхэр хеухуанэ.

Ещанэ Іыхъэм деж Лашэ и фитон гъэшIэрэшIам ису Къамбот Джылахъстэнейм здэкIуэжым, Залымхъан и гупыр къытоуэри гъэр яшI, апхуэдэ щIыкIэкIэ дахагъэмрэ (джэгуакIуэм и образыр, абы къыпкърыкI эстетикэр) лъыгъэмрэ (хъунщIакIуэм и образыр) зэпэшIоувэ, икIи япэрайм и къарур нэхъ

льэщу къышIокI, фIыр, дахагъэр токIуэ. ДжэгуакIуэм и уэрэдым зэфIэкIышхуэ бгъэдэльщ, ар джатэми польэщ, Залымхъан хуэдэ я нэхь лы пхъашэми и гур къегъэтIасхъэ. Ар къихэщу тхыгъэм дыкъышоджэ:

*ШыкIэтишынэр мэбзэрэбэз,
Абы хэльщ джэгуакIуэм и псэр...
Залымхъан умэзэхащ,
И напIитIыр ехуэхащ [Бицу 2016: 242].*

Балладэм къизэрыхэшымкIэ, уэрэдымрэ макъамэмрэ Залымхъан гъуэгу захуэ трашэж, хъунцIакIуэнимрэ абрэджынымрэ ИшIыб ещIри, скульптор Иэзэ къыхэкIауэ, Къуэжыкъуей Ишхъэрэ къуажэм щопсэу, кIэшIу жыпIэмэ, къизэрыгуэкI мамыр псэукIэм хуокIуэж.

Тхыгъэм и кIэух Iыхъэм уэрэдым и мыхъэнэмрэ джэгуакIуэм и лъэкIыныгъэмрэ иджыри зэ дигу къегъэкIыж, усакIуэм и ИэдакъэшIэкIым хуиубзыхуа жанрыр къышIыхихам и щхъэусыгъуэми щхъэтечауэ Ѣыгъузэ дещI:

*Мы хъыбарым щIыфIесциар
Сыт-тIэ нобэ сэ балладэ? –
Зэрытеухуариц уэрэдым,
Уэрэд нэсым илэ пицIэм.
Ар щреIу мычэму щIыльэм,
ЩреIу уафэм, – къигъэпсалъэу,
Абы щIэлъ макъамэм, псальэм
ЯльэкIынум щIэткъым щIэ [Бицу 2016: 244].*

Тхыгъэр зыхуихья жанрым ехъэлIа гупсысэхэмкIэ усакIуэр къизэриддэгуашэри лейкъым, уеблэмэ гъэшIэгъуэнщ, ауэ мыпхуэдэу зэIухауэ къыджимыIэми, «ХъунцIакIуэмрэ джэгуакIуэмрэ» зэрыбалладэр абы и ухуэкIэми, лъабжэ хуэхъуа сюжетымрэ мотивхэмкIи гурыIуэгъует.

ИшхъэкIэ дызыхэплъя тхыгъэ псори, зи гугъу тицIыну дызыхунэмысахэри зэрышыхъэтщи, балладэм лъагъуныгъэ мотивыр лъабжэ Ѣыхуэхъур зэээмэзэххэш. Абы и лъэныкъуэкIэ Бицум и «Лъагъуныгъэ» балладэм щIэшыгъуагъ хэльщ. Тхыгъэм къиIуэтэж хъыбарым «гъэ мин» бжыгъэхэр и ныбжыш. Зэ еплыгъуэкIэ, сюжетыр къизэрыгуэкIщ: фIыуэ зэрыльэгъуа ныбжышIэхэр – Къетыкъуэрэ Сулимэрэ – фIэкIыпIэ зимыIэ лъэпощикъэпохэм зэпэIэшIэ ящI, ахэр зэхуозэш, псэм и бэлыхъ ягъэв, ауэ зэшIэбэгъу ирахъэкI гъашIэм и гъуэгуанэхэр зэикI зэхуэзэжыркъым. Идее нэхъышхъэм егупсысын хуэмейуэ, балладэм и кIэм деж усакIуэм къихегъэш:

*...И кIэухыр мырац хъыбар щыпкъэм:
Жыы къепцэхукIэ ди къурихэр мэдым.
ЖаIэр ар Сулимэ и гыз макъыу...
Арац лъагъуныгъэм и къарур [Бицу 2016: 236].*

Тхыгъэм мифологие мотив хэухуэнац: Псыхъуэгуашэ, и анэ къызэрильхуауз, псыхъуэм дэлъ мывэшхуэм тесу зыІэльэгъяа Къетыкъуэ, «*Унитыр иугъукI!*» [Бицу 2016: 233] жиІэу къриутЫпща гыбзэр къитохуэри нэф мэхъу, абы къыхэкIкI я къуажэ игъээжыну, Сулимэ дахэм хуэзэжыну дзыхь ищIыжыркъым.

Балладэ жанрым иту къэбэрдэй литературэм хэт тхыгъэ псори зы къэхутэныгъэм и кIуэцIкIэ кууэ щызэпкърыпхыфынукъым, мы тхыгъэми апхуэдэ къалэн зыщыхуэдгъэувыжакым, сыйту жыпIэмэ мыбы къышытIэта Йуэхугъуэм диссерацэ лэжыгъэ псо и пщальэш. Апхуэдэу щытми, жанрым и къежъапIэ хъуамрэ абы къикIуа гъуэгуанэмрэ дриплъаш, абы ипкъ иткIэ нэхъышхъэу дыкъызыхуэкIуар араши – адыгэ балладэм и зыужыныгъэр адрес лъепкъ литературэхэм къакIэрыхуркъым, жанрым и ухуэкIэ хабзэ псори ди усакIуэхэм къагъэIэрыхуэн яхузэфIэкIаш.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

Баков 2010 – *Баков Х.И.* Борис Утижев: поэт, писатель, драматург. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2010. – 344 с.

Бицу 2016 – *Бицу А.М.* Къосыр уэс... : Усэхэр. Балладэхэр. ЗэдзэкIахэр (Бицуев А.М. Снег идет... : Стихотворения. Баллады. Переводы). – Налшык: Эльбрус, 2016. – 320 н. (на каб.-черк. яз.)

Гегель 1958 – *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по эстетике. Книга третья: Сочинения, том XIV / Пер. П.С. Попова. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, «Полиграфкнига», 1958. – 440 с.

Гутов 2019 – *Гутов А.М.* Адыгский фольклор // История адыгской (кабардино-черкесской) литературы. Том I. – Нальчик: Издательская типография «Принт Центр», 2019. – С. 58–109.

Гъут 2013 – *Гъут I. Лъэпкъ усыгъэр XX лЭщIыгъуэм и 60–90 гъэхэм // Адыгэ (къэбэрдей-шэрджэс)* литературэм и тхыдэ (Гутов А. Национальная поэзия в 60–90-е гг. XX в. // История адыгской (кабардино-черкесской) литературы). – Налшык: Тетраграф, 2013. – Н. 58–109. (на каб.-черк. яз.)

Давыдова, Пронин 2003 – *Давыдова Т.Т., Пронин В.А.* Теория литературы: Учебное пособие. – М.: Логос, 2003. – 232 с.

Квятковский 1966 – *Квятковский А.П.* Поэтический словарь / Науч. ред. И. Роднянская. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.

Къэжэр 1998 – Къэжэр Хъ.Хъ. Усыгъэхэр (Кажаров Х.Х. Избранное). – Налшык: Эльбрус, 1998. – 320 н. (на каб.-черк. яз.)

Нало 2013 – *Нало З. Щыху напэ: Балладэ* (Налоев З. Совесть) // Адыгэ (къэбэрдей-шэрджэс) литературэ: 7 классым и учебник-хрестоматие. 2-нэ къыдэкIыгъуэ / Зэхэзылъяхэр Тымыжъ Хъ.Т., Балэ Л.Ф. (Адыгская (кабардино-черкесская) литература: Учебник-хрестоматия для 7 класса. 2 изд. / Сост. Х.Т. Тимижев, Л.Ф. Балова). – Налшык: Эльбрус, 2013. – Н. 121–127. (на каб.-черк. яз.)

Уэрэзей 2004 – *Уэрэзей А.П.* Кхъужье къудамэ: Усэхэр. (Оразаев А.П. Грушевая ветка: Стихи). – Налшык: Эльбрус, 2004. – 136 н. (на каб.-черк. яз.)

ИутIыж 1987 – *ИутIыж Б.Къу.* Си Даҳэнагъуэ: Усэхэмрэ поэмэрэ (Утижев Б.К. Моя Даҳанаго: Стихи и поэма). – Налшык: Эльбрус, 1987. – 108 н. (на каб.-черк. яз.)

REFERENCES

- BAKOV Kh.I. *Boris Utizhev: poet, pisatel', dramaturg* [Boris Utizhev: poet, writer, playwright]. – Nalchik: Izdatel'skii otdel KBIGI, 2010. – 344 p. (In Russian)
- BITSUEV A.M. *K"osyr ues... : Usekher. Balladekher. Zedzeklakher* [It is snowing... : Poems. Ballads. Translations]. – Nalchik: El'brus, 2016. – 320 p. (In Kabardin-Circassian)
- DAVYDOVA T.T., PRONIN V.A. *Teoriya literatury: Uchebnoe posobie* [Literature theory: Textbook]. – M.: Logos, 2003. – 232 p. (In Russian)
- GUTOV A.M. *Adygskii fol'klor* [Adyge folklore]. IN: *Istoriya adygskoi (kabardino-cherkesskoi) literatury. Tom I* [History of the Adyge (Kabardino-Circassian) literature. Volume I]. – Nalchik: Izdatel'skaya tipografiya «Print Tsentr», 2019. – P. 58–109. (In Russian)
- GUTOV A.M. *L"epk" usyg"er XX lieshchIyg"uem i 60–90 g"ekhem* [National poetry in the 60s – 90s XX century]. IN: *Adyge (k"eberdei-sherdzhes) literaturem i tkhyde* [History of the Adyge (Kabardino-Circassian) literature]. – Nalchik: Tetragraf, 2013. – P. 58–109. (In Kabardin-Circassian)
- HEGEL G.W.F. *Lektsii po estetike. Kniga tret'ya: Sochineniya, tom XIV / Per. P.S. Popova* [Lectures on aesthetics. Book three: Works, volume XIV. Transl. by P.S. Popov]. – M.: Gosudarstvennoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, «Poligrafniga», 1958. – 440 p. (In Russian)
- KAZHAROV Kh.Kh. *Usyg"ekher* [Selected works]. – Nalchik: El'brus, 1998. – 320 p. (In Kabardin-Circassian)
- KVYATKOVSKY A.P. *Poeticheskii slovar'* [Poetic Dictionary]. – M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1966. – 375 p. (In Russian)
- NALOEV Z. *TsIykhу nape: Ballade* [Conscience: Ballad]. IN: *Adyge (k"eberdei-sherdzhes) literature: 7 klassym i uchebnik-khrestomatie. 2-ne k"ydekIyg"ue / Zekhezyl"kh'akher TIymyzh' Kh'.T., Bale L.F.* [Adyge (Kabardino-Circassian) literature: Textbook-reader for grade 7. 2nd ed. / Comp. by H.T. Timizhev, L.F. Balova]. – Nalchik: El'brus, 2013. – P. 121–127. (In Kabardin-Circassian)
- ORAZAEV A.P. *Kkh"uzh'ei k"udame: Usekher* [Pear branch: Poems]. – Nalchik: El'brus, 2004. – 136 p. (In Kabardin-Circassian)
- UTIZHEV B.K. *Si Dakhenag"ue: Usekhemre poemere* [My Dahanago: Poems]. – Nalchik: El'brus, 1987. – 108 p. (In Kabardin-Circassian)